

In ons woont wat ons vreemd is

Het religieus humanisme van Luc Ferry

door

Frits de Lange

In Trouw, Letter&Geest 18/1/1997.

Als we de Franse filosoof Luc Ferry mogen geloven, is onder intellectuelen in zijn land een flirt met het boeddhisme *bon ton* geworden. Hij weet wel hoe dat komt. Na de val van de Muur is het geloof in de linkse revolutie, na mei '68 door velen hardnekkig omarmd, voorgoed gedoofd. Het marxisme blijkt geen bron meer te zijn voor een Groot Verhaal. Wat blijft er dan over? Het liberalisme blijkt een schraal alternatief. Zijn vooruitgangsgeloof lijkt niet meer te omvatten dan nog meer MacDonaldis voor nog meer managers. Zonder de bezieling van de utopie van een gelukkige wereld zonder gebrek en dood blijkt het een steriele ideologie, waarvoor geen mens echt warm meer loopt. De Franse denkers zijn daarom cynisch geworden, en wars van politieke idealen. In hun ideologisch vacuüm lijken niet alleen de idealen van mei '68, maar zelfs die van de Franse Revolutie van 1789 ongeloofwaardig te worden. Is het leven niet lijden, en lijden we niet vooral aan het overtrokken geloof in onszelf? De verzuchtingen van de gedesillustreerde humanist die wanhoopt aan zichzelf blijken wonderlijk genoeg die van de verlichte boeddhist te dekken. Waarom dan niet ook, met de boeddhist, concluderen dat ons Ik er tenslotte niet toe doet, en dat onze verlossing gelegen is in het inzicht dat we ons van ons Zelf bevrijd moeten worden? 'De deconstructie van onze subjectiviteit' lijkt een postmoderne term voor een leer die eigenlijk al 2500 jaar oud is. Beter is het nog om in het Niets te geloven, dan in de Mens.

Luc Ferry moet echter niets van deze recente flirt met het Oosten hebben. Voor deze filosoof (1951) is het humanisme niet, zoals veel van zijn generatiegenoten in het spoor van Heidegger en Foucault beweerden, een illusie, maar integendeel, een roeping. Hij profileert zich als het geweten van de Franse culturele erfenis. Die van Descartes, van de Verklaring van Rechten van de Mens, maar ook die van Rousseau en Levinas. Ferry wil niet terzijde staan, als eeuwige criticaster, maar verantwoordelijkheid dragen voor de morele kwaliteit

van de hedendaagse republiek. En blijkbaar doet hij dat met succes: hij heeft zich de laatste jaren ontwikkeld tot bestseller-auteur, die op handen wordt gedragen. Eindelijk eens iemand die zijn heil niet zoekt in de duistere Duitse ziel van Heidegger of Nietzsche, maar in het heldere licht van het eigen Franse verleden. Eindelijk ook weer eens iemand die zo schrijft dat een gewone Fransman het kan begrijpen. Kom daar bij denkers als Derrida en Lyotard maar eens om!

Ferry's succes begon - na een paar schoolse studies over politieke filosofie - met een boek over esthetica, waarin hij aan de ontwikkelingen in de opvatting over goede smaak laat zien hoe zich in het Westen gaandeweg een democratisch individualisme vestigt, waarbij de enkeling zich tot kunstenaar van zijn eigen leven maakt. Hij vervolgde met een fillipica tegen de radicale ecologische beweging, die niet meer de mens, maar de boom of het dier als centrum van de moraal wenst te zien. Ferry wijst op de gevaren van een ecofascisme, dat zich uitgeeft voor Groen, maar eigenlijk Bruin denkt. Hij wijst op parallellen met het 'biocentrisme' van het nazisme, die te denken geven. En nu is dan er zijn *L'homme-Dieu ou le Sens de la vie*, de filosofische bestseller van 1996.

Ferry begrijpt zijn pessimistische generatiegenoten best: er is alle reden om somber te zijn over de toekomst van het humanisme. Het seculiere geloof in de mens blijkt slecht toegerust te zijn om het tanende religieuze geloof in God te vervangen. De wetenschap heeft de wereld onttoverd. De democratie heeft de politiek gesecculariseerd. God heeft zich uit de natuur teruggetrokken. Maar met het verdwijnen van het geloof in God neemt ook het geloof in de zin van het leven af. Het marxisme en het communisme waren, als seculiere ideologieën, zo aantrekkelijk, omdat ze nog steeds een religieuze structuur bezaten. Zij beleden in een transcendent Hiernamaals, de klassenloze heilsstaat, een zaak waarvoor men zijn leven kon geven. De strijd voor dit transcendent Goede, was tegelijk een strijd tegen een transcendent Kwaad: die van de bourgeoisie en het fascisme. Met het verlies van deze laatste theologische visie op de politiek is de wereld ook veel van zijn glans kwijt geraakt. De democratie is geen doel in zichzelf meer, maar lijkt hoogstens nog een middel om het hedonisme en individualisme mogelijk te maken. De burger sluit zich op in zijn privé-wereld, en stopt de vraag naar de zin van zijn bestaan af met nog meer consumptie of verstrooiing. Of hij stelt zich als hoogste doel de persoonlijke zelfontplooiing. Maar waar blijft het vuur voor de publieke zaak? Voor welke algemene waarden lopen moderne mensen nog warm en zetten ze zich gezamenlijk in? De publieke ruimte is een winderig winkelcentrum na sluitingstijd geworden. Koud en kil, en gevaarlijk voor wie er niets heeft te zoeken. De wetenschap kan veel en blijft de trots van de moderne wereld. Maar zij blijft zwijgen als het om de zinvraag gaat. Zij kan wel zeggen wat het leven behelst, maar niet waarom en waartoe we er zijn. De fiere atheïst heeft sterke argumenten

tegen het blinde autoriteitsgeloof van vroegere tijden. Maar zijn heroïek wordt hol en leeg en klinkt zo 19e eeuws, als je hem vraagt waarvoor we dan moeten leven. De seculiere moraal blijkt geen steviger basis te kunnen ontvangen dan verlicht eigenbelang of persoonlijke smaak. Het Franse woord 'Sens', dat Ferry in de titel van zijn boek met een hoofdletter schrijft, betekent zowel zin als richting. Maar in beide betekenissen is het een inhoudsloos woord geworden. De moderne samenleving is blijkbaar niet in staat de wereld de betovering te verlenen, die de godsdienst er vroeger wel aan gaf.

Ferry stelt zich ten doel deze radicaal ontgoddelijkte wereld opnieuw glans te verlenen. Niet door een kritiekloze terugkeer in de schoot van de autoritaire godsdienst, maar door nieuwe, onvermoede bronnen aan te boren in de erfenis van het humanisme zelf. 'Religieuze' bronnen, kan men ze zelfs noemen, als men hier maar goed op zijn woorden let. Want Ferry wil onze Westerse cultuur op de drempel van de 21e eeuw een soort dialectische sprong laten maken. De hegeliaanse *these* is hierbij het tradionele christendom, dat achter ons ligt: het blinde geloof in een goddelijke openbaring en een klakkeloze gehoorzaamheid aan het goddelijk gebod. Waarom geloven, waarom handelen? Omdat de kerk het zegt, punt uit. Eeuwenlang heeft een christelijk Europa zo gedacht, en nog steeds vindt deze opstelling zijn aanhangers in het Vaticaan. Ferry citeert uitputtend Johannes Paulus II en zijn encycliek *Splendor Veritatis*. Maar hoe 'schitterend' is deze 'waarheid' echter nog als men bedenkt dat zij zonedig lijnrecht tegen het geweten van mensen in haar gelijk moet halen? Zo wordt de doodstraf verdedigd met een beroep op het goddelijk gebod. Neen, aldus Ferry, zo'n *these* vraagt om een *anti-these*, die niet God in het centrum van de wereld plaatst, maar de mens. Het humanisme heeft sinds Descartes het dogmatische geloof in autoriteiten afgezworen, en gelooft alleen in de evidenties van de menselijke rede. Op basis daarvan verdedigde de Franse Revolutie de Rechten van de Mens. Terecht, aldus de humanist Ferry. Maar hij plaatst een opmerkelijke kanttekening bij de mensopvatting die in de humanistische traditie veelal verdedigd wordt. In plaats van een puberaal, koppig verzet tegen religiositeit als zodanig, probeert hij de oriëntatie op transcendente waarden die daaraan eigen is, los te koppelen van haar inbedding in het Godsgeloof en te integreren in de humanistische mensopvatting zelf. Zo komt Ferry tenslotte tot zijn *synthese* in wat hij als '*un humanisme transcendantal*' omschrijft. De idee dat het moderne verzet tegen externe autoriteiten, of dat nu het gezag van God of de traditie is, per definitie ook het verzet tegen waarden die ons te boven gaan zou behelzen, beschouwt Ferry als de vrucht van moderne kortzichtigheid. De mensopvatting dat ons ik dan pas zichzelf is als het helemaal aanwezig is bij zichzelf, berust op een vergissing, die sinds Descartes het moderne denken bepaald heeft. Er is meer in ons bewustzijn dan het bewustzijn van onszelf. In ons denken denken wij meer dan wij denken. In de immanentie van ons ik huist de

transcendentie van dat wat meer is dan ons zelf. Dat kan ons verleden zijn, in de vorm van tradities, of ook in de vorm van het onbewuste. Zo ontsnapt ons onze geboorte en onze dood. Het kan ook het goddelijke zijn, dat zich in ons denken manifesteert, een *Dieu qui nous vient à l'idée*, om met Levinas te spreken. In ons woont wat ons ons vreemd is. Wij hebben veel in huis wat ons niet eigen is. Het moderne denken draait om de mens, om zijn subjectiviteit, daarvoor staat het humanisme. Maar het is een misvatting om te denken dat die subjectiviteit in zichzelf gesloten zou zijn. Wij zijn aangewezen op, afhankelijk van dat wat ons overstijgt.

Het verschil tussen christendom en humanisme ligt dus niet in het feit dat de één transcendentie erkent en de ander alleen immanent denkt, de één heteronoom van structuur is en de ander autonoom. Het verschil ligt in de verschillende plaats, die beide aan transcendentie toekennen. Het humanisme erkent alleen een transcendentie *achteraf*, tegenover het autoriteitsgeloof *vooraf* van een dogmatische openbaringsleer, waaraan de mens zelf niet te pas komt. Voor het humanisme is de vrijheid van mensen, waarmee zij beslissen of en aan welke transcendenties zij zich willen toewijden, beslissend. Dat is ook een - zo men wil religieus - geloofsartikel, dat tegen alle determinisme in dat beweert dat mensen bepaald worden door hun omgeving of door hun genen, overeind gehouden wordt. Maar het is een geloof dat ingrijpend verschilt van de traditionele religie, doordat het niet God als absoluut subject centraal stelt, maar de menselijke waardigheid. Het evangelie van God-alleen (de these) is verstomd, het evangelie van de mens-alleen (de anti-these) ook; het wordt tijd voor de synthese, het evangelie van het goddelijke in de mens, *l'homme-Dieu*.

Zo probeert Ferry het humanisme open te breken en tot een volwassen houding tegenover religiositeit te brengen. Hij vindt daarbij niet alleen de Rooms-Katholieke orthodoxie tegenover zich, maar ook het positivisme van die wetenschappers, die alleen maar in de gegevens van de natuur, in de taal van de feiten geloven. Hun materialisme leidt tot niets, oordeelt hij. Het is een vorm van reductionisme die blind is voor de meerdimensionaliteit van het menselijk leven. Ferry noemt zich daarentegen eerder een spiritualist, omdat hij het karakteristiek voor het mens-zijn acht dat mensen 'anti-natuurlijke wezens' zijn: zij zijn in staat om nee te zeggen tegen hun bepaaldheden, zij hebben zelfs soms de keus om hun lot in eigen hand te nemen. Zijn spiritualisme doet hem spreken van de 'vergoddelijking van de mens'. Dat brengt hem dichterbij de buurt van de 'vermenselijking van God' van Eugen Drewerman, dan bij de sociobiologen die de menselijke moraal nog proberen terug te leiden tot een genetische code. Ook Drewerman wijst immers niet meer op de God buiten ons, maar op het goddelijke in ons, dat sluimert op de bodem van onze ziel. Deze theoloog is psychoanalyticus geworden, omdat hij in de gelaagdheid van ons onbewuste stuitte op machten die

ons ontsnappen en ons onheil berokkenen als we niet met hen in het reine komen. Geen wonder dat hij op gespannen voet staat met het Vaticaan, die deze wending naar de mens, dit religieuze humanisme niet kan en wil meemaken. Maar voor de seculiere Ferry betekent hij een bondgenoot in zijn pleidooi voor menselijke transcendentie.

Mensen hebben meer in huis dan alleen de bezorgheid voor hun hachje, hun natje en hun droogje. Zij kennen een openheid voor meer, voor andere waarden dan alleen de waarde van hun eigen leven. Die waarden vinden ze in zichzelf. Dat kan ten goede en ten kwade uitpakken. Moeders hebben alles over voor hun kinderen, als het moet ten koste van hen zelf. Maar Ferry wijdt ook uit over de diabolische aspecten van het menselijk bestaan, de wreedheid die mensen elkaar kunnen aandoen. Voor het weldadige licht van menselijke liefde, maar ook voor het afgrondelijke donker van het kwaad zijn de in pastelintinten denkende humanist en de grijze wetenschapper meestal blind. Balzac had echter gelijk, toen hij schreef dat de grootste list die de duivel ons heeft geflikt is, dat hij de illusie wekt dat hij niet bestaat. Noch engel, noch beest is de mens, schreef Pascal. Maar het eigene van het mens zijn berust nu juist in het feit dat hij beide vaak wel wil worden. Hij is met zijn leven alleen niet tevreden, hij wil meer. Voor die menselijke toewijding aan een *au delà* wenst Ferry nieuwe aandacht. Hier stuiten we immers op de sacrale dimensie van het menszijn.

Waarom sacraal? De woordverwantschap tussen het heilige (*le sacré*) en het offer (*le sacrifice*) is voor Ferry - net als voor René Girard overigens, al noemt hij deze hier niet - veelbetekenend. Heilig is de mens als hij zijn leven offert voor een zaak die groter is dan hijzelf. In de toewijding aan waarden die de waarde van het eigen leven overstijgen manifesteert een mens zijn sacraliteit. Waarom noemen we iemand als Moeder Teresa een heilige, waarom bewonderen we Abbé Pierre zo? Omdat zij de zin van hun leven ontleen aan de dienst aan anderen. Wij zijn voor dit soort zelfopoffering nogal huiverig geworden. Te veel en te vaak hebben mensen zichzelf voor verkeerde zaken opgeofferd. Niet alleen voor God, maar ook voor de Duivel. Voor de Revolutie en voor het Vaderland. Veel te vaak zijn mensen ook door anderen gedwongen zich op te offeren. Voor hun Man, voor de Kerk. Er is zoveel ellende onder de dekmantel van het offer bedreven, dat we liever maar helemaal van dat woord afzien. Ten onrechte, aldus Ferry die bepaald niet blind is voor deze keerzijden van de medaille. Maar een mens is nu eenmaal meer dan zichzelf en dat moeten we niet willen ontkennen. Onze meerwaarde berust juist in het feit dat wij onszelf in dienst kunnen stellen van andere waarden, die wij hoger achten dan onszelf. Dat formele, 'religieuze' wezenskenmerk van ons mens zijn moeten we willen erkennen, ook al zijn we terecht zeer kritisch geworden over de

concrete waarden waarmee we er inhoud aan geven. Zin heeft een mensenleven pas, als het zich zichzelf overstijgt in toewijding.

Maar waaraan dan wel? In mogelijke kandidaat-waarden voor opoffering en dienst heeft het moderne humanisme grondig opruiming gehouden. God valt voor veel mensen af, maar ook abstracties als het Vaderland of de Revolutie doen niet meer mee. En terecht, aldus Ferry. De enige waarde die overblijft is de mens zelf. Mensenliefde is de enige transcendente waarde die het offer - mits gebracht in volstrekte vrijheid! - kan rechtvaardigen. Het clichématige woord liefde heeft jammergenoeg veel van zijn glans verloren, omdat het zoveel misbruikt is. Maar de zaak waarvoor het staat is eigenlijk nog niet eens zo oud: de sympathie tussen mensen, louter en alleen omdat men mens is. Tot in de Middeleeuwen kende men alleen de liefde als lust (*Eros*) en als respect of vriendschap (*Philia*). Dankzij het christendom kwam uit de schoot van de laatste ook de zelfopofferende *Agapè* voort. In de privé-sfeer van het moderne gezin krijgen *Philia* en *Agapè* een concrete sociologische setting. De morele kwaliteit van de band tussen man en vrouw, ouders en kinderen wordt - hoevaak te schande gemaakt ook - in de loop van de laatste eeuwen steeds meer aan de liefde gemeten. Het christendom, en vervolgens de burgerlijke revolutie proberen deze liefde ook buiten de privé-sfeer als een moreel ideaal te laten gelden. Liefde voor de mensheid is in dit verband bezien geen versleten cliché, maar een recente aanwinst in de geschiedenis van de moraal. Ferry schaamt zich er niet voor die term opnieuw op te poetsen, omdat hij de publieke arena niet leeg wenst te laten, de politiek niet door cynisme en machtsdenken, de moraal niet door welbegrepen eigenbelang wil laten bepalen. Een rechtvaardige samenleving kan alleen uit de mensenliefde worden geboren, *Dikè* kan alleen in *Philia* worden geworteld.

Een loze gedachte, wishful thinking? Als het aan Ferry ligt blijft deze mensenliefde geen hersenspindel van achter de schrijftafel. Hij wijst om zijn betoog te staven op een internationale macht in opkomst, die inspringt daar waar moderne politiek en kapitalisme in gebreke blijven, en zo zijn menselijke superioriteit bewijst: de vele hulpverleningsorganisaties en charitatieve bewegingen die tegenwoordig wereldwijd opereren. Organisaties als Artsen zonder Grenzen en het Rode Kruis, die met de financiële steun van miljoenen mensen hun humanitaire acties uitvoeren, vormen voor Ferry de morele voorhoede van de 21e eeuw. Naarmate nationale staten machtelozer worden, winnen zij veld. Sinds 1970 is het aantal niet-regeringsgebonden organisaties met honderd vermenigvuldigd. Zij worden gerund door gedreven mensen die hun leven riskeren voor anderen en daaraan de zin van hun eigen leven ontlennen. Henri Dunant, die in 1863 op het slagveld in Solferino ontdekte dat soldaten buiten het slagveld geen soldaten meer zijn, maar mensen en daarop

het Rode Kruis stichtte, is de nieuwe, niet-confessioneel gebonden heilige aan het worden.

Natuurlijk, mindere edele motieven spelen bij deze nieuwe humanitaire Internationale ook een rol. Niet altijd zijn politieke en militaire belangen ervan los te zien en het mediaspektakel dat deze liefdadigheid omgeeft heeft ook zijn bedenkelijke kanten. Maar desondanks vindt Ferry dat men deze seculiere charitas het voordeel van de twijfel moet gunnen. Meer nog: zij vormt voor hem een soort teken uit de humanistische hemel, dat de twee hoofdstellingen uit zijn boek ondersteunt. Ten eerste, dat mensen zin aan hun leven geven door zich aan waarden toe te wijden die hun eigen leven te boven gaan. Zo riskeren de hulpverleners de dood en ze weten het. Vervolgens, dat de mensenliefde de enige waarde is die uiteindelijk deze belangeloze toewijding verdient. Wat hen ook verder drijft, dit is op zijn minst het basismotief van humanitaire helpers.

De forse rol die Ferry aan de humanitaire bewegingen in zijn verhaal toekent, roept om commentaar. Omdat ze zijn betoog moeten ondersteunen, is hij blind voor de dubbelzinnige rol die ze vaak spelen. De recente gebeurtenissen in Zaïre bijvoorbeeld, waarbij hulpverleningsorganisaties in de vluchtelingskampen een verlengstuk werden van Hutu-extremisten, en zo als mensenredders de mensendoders te hulp kwamen, wijzen op de onvermijdbare verstrengeling van politieke, militaire en humanitaire belangen zodra men zich in een concrete situatie inmengt. Is menselijkheid ooit wel los verkrijgbaar? Ook de cruciale rol die de media in de charity business spelen, krijgt bij Ferry te weinig kritische aandacht. Aandacht 'kijkcijfers + zendtijd; kijkcijfers staan voor geld, zendtijd is macht. De barmhartige Samaritaan reist niet meer alleen tegenwoordig; over zijn schouders zoemen de camera's van CNN mee. En wie staat voor CNN?

Ondanks deze tekortkomingen verdient Ferry's betoog waardering. Zijn boek staat voor een vruchtbare bemiddelingspoging tussen enerzijds een christendom dat niet in de Middeleeuwen wil blijven staan, en een humanisme, dat zich niet wil verschansen in 19e eeuwse religievijandigheid. Wellicht maakt Ferry daarbij het christendom te humanistisch (het moet daar toch om God blijven draaien?) en het humanisme te religieus. Maar desondanks is de toon die hij aanslaat een welkome afwisseling op de scherpschutterstaal die in het debat tussen humanisten en christenen in Nederland soms wordt gebezigd.

N.a.v. Luc Ferry, *L'homme-Dieu ou le Sens de la vie*, Parijs Grasset 1996

